

UOT: 398.

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVAN"INDA İŞLƏDİLMİŞ ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qüdrət Umudov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
gumudov1957@gmail.com
<https://orchid.org/0009-0001-2991-2316>

Xülasə

Əski türk yazılı abidələrində, bitik və oğuznamələrdə, M.Kaşğarlının "Divani lüğət-it-türk" əsəri kimi zəngin mənəvi məxəzlərdə saysız türk atalar sözü və məsəlləri toplanmışdır. Böyük türk ensiklopedist alimi M.Kaşğarlı (XI əsr) xilafət çevrəsində yaşayan insanlar, ərəb dilində yazıb yaranan, danışan ziyalılar, dövlət xadimləri üçün tərtib etdiyi türkologiya elmi üçün çox qiymətli izahlı lüğətdə doqquz mindən artıq türk sözünün şərh və izahını vermişdir. Verdiyi sözləri açarkən müqayisə metodundan istifadə edən alim ifadələrin işləndiyi yüzlərlə atalar sözü və məsəllərin bədii imkanlarından yararlanmışdır. "Divani lüğət-it-türk" əsərinin ən ümdə məqsədi ərəbcə bilən, bu dildə danışan və yazan bütün İslam dünyasına türk dilini mənimsətmək, bu dilin özəllik və gözəllikləri, bədii imkanları ilə oxucuları tanış etmək olmuşdur. "Divan" sadəcə bir lüğət və ya filoloji bir araşdırma deyil, o həm də zəngin bədii topludur. Əsər türk xalqlarının dil və ədəbiyyat materiallarını içərisinə almaqla bərabər, qədim və orta çağ türk xalqlarının bütün milli-mənəvi dəyərlərini – tarixini, mədəniyyətini, folklorunu, etnoqrafiyasını, turan ellərinin geniş coğrafiyasını, siyasi-iqtisadi görüşlərini, sosial münasibətlərini ehtiva edən ensiklopedik xarakterli bilgi külliyyatıdır. Orada etnosun mifoloji və epik düşüncə faktları, əxlaqi-didaktik deyim üslubunda əsrlərin sınağından çıxararaq formalaşmış atalar sözləri və zərbi məsəllər, habelə qədim türk poetik nümunələri də cəm edilmişdir. Təqdim olunan məqalədə "Divan"da cəmlənmiş türk xalq kəlamları ideya məzmun baxımından, müasir versiyaları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Kaşğarlı, Divan, atalar sözü, türk dilləri

ИДЕАЛЬНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЛОВИЙ И ПРИТЧ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРЛИ

Гудрат Умудов
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Бесчисленные турецкие пословицы и поговорки собраны в древних турецких письменных памятниках, надписях и огузнамах, а также в богатых духовных источниках, таких как «Дивани-лугат-ит-турк» М. Кашгарли. Великий турецкий ученый-энциклопедист М. Кашгарлы (XI век) объяснил более девяти тысяч турецких слов в толковом словаре, представляющем большую ценность для науки тюркологии, составленном для людей, живущих в халифате, интеллектуалов, пишущих и говорящих на арабском и государственные деятели, ученые, использующий метод сравнения при объяснении данных им слов, воспользовался художественными возможностями сотен пословиц и поговорок, где употребляются выражения. Основной целью работы «Дивани-лугат-ит-турк» было познакомить с тюркским языком весь исламский мир, знающий арабский язык, говорящий и пишущий на этом языке, а также ознакомить читателей с особенностями и красотами этого языка, поскольку а также его художественные возможности. «Диван» — это не просто словарь или филологический кабинет, это еще и богатая литературная коллекция. Работа включает языковые и литературные материалы тюркских народов и представляет собой энциклопедический сборник знаний, содержащий все национальные и духовные ценности древних и средневековых тюркских народов - историю, культуру, фольклор, этнографию, широкую географию Туранские земли, политические и экономические встречи и общественные отношения. Здесь также собраны факты

мифологической и эпической мысли этноса, морально-дидактические идиомы, пословицы и поговорки, сформировавшиеся после проверки веками, а также древнетюркские поэтические образцы. В представленной статье собранные в «Диване» тюркские народные поговорки проанализированы по идейному содержанию и сопоставлены с их современными вариантами.

Ключевые слова: Кашгар, диван, пословица, тюркские языки.

IDEA-CONTENT CHARACTERISTICS OF PROVERBS AND PARABLES USED IN MAHMUD KASHGARLI'S "DIVAN"

Gudrat Umudov

**Candidate of philological sciences, ass. Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan**

Summary

Countless Turkish proverbs and parables have been collected in old Turkish written monuments, inscriptions and oghuznams, and in great spiritual sources such as M.Kashgarli's "Divani lugat-it-turk" work. The great Turkish encyclopedist scientist M. Kashgarli (11th century) has explained and explained more than nine thousand Turkish words in the explanatory dictionary, which is very valuable for the science of Turkology, compiled for people living in the caliphate circle, intellectuals who write and speak in Arabic, and statesmen. The scientist, who uses the method of comparison while explaining the words he gave, took advantage of the artistic possibilities of hundreds of proverbs and parables, where expressions are used. The main goal of the "Divani lugat-it-turk" work was to introduce the Turkish language to the entire Islamic world who knows Arabic, speaks and writes in this language, and familiarizes the readers with the peculiarities and beauties of this language, as well as its artistic possibilities. "Divan" is not just a dictionary or a philological study, it is also a rich literary collection. The work includes the language and literary materials of the Turkic people, and is an encyclopedic collection of knowledge that contains all the national and spiritual values of the ancient and medieval Turkic people - history, culture, folklore, ethnography, the wide geography of the Turanian lands, political and economic meetings, and social relations. Mythological and epic thought facts of the ethnos, moral and didactic idioms, proverbs and parables formed after the test of centuries, as well as ancient Turkish poetic examples are also collected there. In the presented article, the Turkish folk sayings gathered in "Divan" were analyzed in terms of idea content and compared with their modern versions.

Key words: Kashgar, divan, proverb, Turkic languages.

Aktuallıq. Qloballaşan müasir dünya türk xalqlarının etno-siyasi və mədəni birliyini aktuallaşdırır. Bu gün planetimizdə baş verən təbədülatlar, bir sıra siyasi hadisələr xalqlarımız arasındakı mümkün yaxınlaşma ortağ keçmişimizə, mədəniyyətə, dilə, folklorə və ədəbi irsə malik olan qardaş xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin yeni nəzər və düşüncə ilə öyrənilməsi və təbliği işini vacib edir.

Annotasiya. Təqdim olunan məqalədə qədim türk atalar sözləri və məsəlləri mövzu və ideya baxımından araşdırılmış, onların müasir şəkilləri, Azərbaycan dili və məişətindəki bugünkü ekvivalent anlamları diqqətə çatdırılır.

Metod. Təsviri, tarixi muqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Atalar sözü və məsəllər ən qədim zamanlardan bəri ruhani keyfiyyət və əlamətlərini ifadə etdiyi etnosun həyat və məişətini, tarixi yaşam və əmək fəaliyyətini, ətraf aləm hadisələrinə yanaşma, inikas və bədii düşüncədə onların yozum tərzini, etno-əxlaqi özünəməxsusluğunu öz məzmununda yaşadan, fikir və dil vahidi olaraq hər biri kitablar dolusu məna yüklü poetik folklor örnəkləridir. Nəzəri-əxlaqi fikir və praktik qənaətlərin sözlə ifadəsinin daha canlı, təsirli olması üçün müdriklər obrazlı deyim formasından daim istifadə etmişlər. Atalar sözü və məsəllər kimi pəremik ifadələrin mənşəyi, yaranma səbəbləri məsələsinə toxunarsaq, qeyd etməliyik ki, bu ibrətamiz xalq deyimləri bütün dünya xalqlarının həyat və məişətində, fərqli insan toplumu və cəmiyyətlərində insani münasibətlər fonunda meydana gəlmiş və gəlməkdədir. Yəni, əxlaqi fikrin ifadəsində “baltanı kökündən vuran” obrazlı xalq kəlamları “şifahi ədəbiyyat” və ya “ağız ədəbiyyatı” kimi səciyyəlandırılan xəlqi yaradıcılıqda yer almaqdadır. Əski dövrlərə aid yazılı

abidələrdə, qədim əlyazmalarda rast gəlinən əxlaqi-didaktik örnəklər deyiləni təsdiqləməkdədir. Qədim türk yazılı mənbələrində, bitiklərdə, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi Oğuznamələrdə, M. Kaşğarlının "Divani-lügət-it-türk" əsərində çoxsaylı türk atalar sözü və məsəlləri toplanmışdır.

XI yüzillikdə yaşamış böyük türk ensklopedist alimi M. Kaşğarlı xilafət çevrəsində qeyri-türklərdən olan insanlar, ərəb dilində danışan, yazıb-yaradan ziyalılar, dövlət adamları üçün olduqca qiymətli bir izahlı lügət tərtib etmiş və orada doqquz mindən artıq türk sözünün izah və şərhini vermişdir. Onun məqsədi türkün dilini, tarixini və mədəni səviyyəsini Yaxın və Orta Şərqdə göstərmək və təbliğ etmək idi. Alim sözlərin izahında maraqlı və olduqca mütərəqqi üsuldən istifadə etmişdir. Fərsət məqamından istifadə edən Mahmud Kaşğarlı verdiyi sözləri açarkən müqayisə metodundan yararlanaraq onların (lüğətdəki sözlərin) işləndiyi idiomlara, atalar sözü və məsəllərə, müxtəlif bədii mətnlərə-dördlük və beytlər şəklində olan türk poetik nümunələrinə üz tutmuşdur.

Dövrümüzün tanınmış dilçi alimi Tofiq Hacıyev türkolq Ramiz Əskərin böyük zəhmətlə tərcümə edib, 2006-cı ildə azərbaycanlı oxucuların, filoloq mütəxəssislərin ixtiyarına verdiyi dördcildlik M. Kaşğarlı "Divanı"-nın elmi-praktik, tarixi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: "Bu nadir lügət-ensklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. "Divani lügət-it-türk" min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfqlər və istiqamətlər açmağa daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir" [7, 7]. Tofiq Hacıyev bunu da qeyd edirdi ki, "... bu lügət təkcə dil deyil, həm də türkün içinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına baxış idi" [5, 154].

Bu möhtəşəm abidənin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi və nəşrini alqışlayan xalq yazıçısı Anar "Divan"ın müasir dünyamız, türkologiya elmi, hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edir: "XIX əsrdə rus dilinin möhtəşəm 4 cildlik lüğətini V. Dal təkbaşına yaratdı. Rus xalqı bu böyük insanın xatirəsini həmişə hörmətlə yad edir. Amma Daldan səkkiz əsr öncə dünyada bəlkə ilk dəfə belə bir əzəmətli dördcildliyi türk xalqları, türk dilləri və ləhcələri üçün Kaşğarlı Mahmud yaratdı" [2]. Anarın verdiyi məlumatdan o da aydınlaşır ki, "Divan"ın dilimizə çevrilməsi və nəşri işinə Azərbaycanda ilk dəfə ötən əsrin 20-ci illərində təşəbbüs edilmişdir. Lakin P. Juze və Xalid Səid Xovcayevin söyləri siyasi-ideoloji təqdir və dövlət dəstəyinin olmaması səbəbindən nəticəsiz olmuşdur. 30-cu illərdə isə bu iş yenidən cəhd göstərən Maarif Komissarı Pənah Qasimov siyasi rejim tərəfindən NKVD zirzəmilərində işgəncə verilərək qol-qabırğası sındırılmış, sonra da güllələnmişdir.

Əsas praktiki məqsədi ərəbcə danışan, ərəbcə bilən bütün İslam dünyasına türk dilini mənimsətmək, bu dilin gözəllik və özəlliklərini anlatmaq istəyi ilə yaradılmış bu qiymətli əsər bir neçə əsr qaranlıqda qalmış, elmi dövriyyədən uzaq düşmüşdür. Abidənin orijinal nüsxəsi 1914-cü ildə təsadüfən aşkar edilmişdir. M. Kaşğarlının "Divanı" sadəcə lügət və ya filoloji araşdırma deyil. O türk xalqlarının yalnız dil-ədəbiyyat materiallarını yox, bütün milli mədəni dəyərlərini-tarixini, mədəniyyətini, türkün geniş coğrafiyasını, siyasi-iqtisadi görüşlərini, etnoqrafiyasını, sosial münasibətlərini tamlıqla ehtiva edən "ensklopediya xarakterli bilgilər toplusudur". "Bu mənada böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğari Avropada ilk anoloji topluları yaradan maarifçi-ensklopedistləri yeddi yüz il qabaqlamışdır" [1].

M. Kaşğarlı əsərini birdən-birə yaratmamış, on-on beş il hazırlıq işləri aparmış, türklərin yayıldığı ərazilərə səyahət etmiş, el-el gəzib zəngin material toplamışdır. Otuza yaxın türk ləhcəsini incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Ümumiyyətlə, götürsək "Divan" da mənbə olaraq qırxa yaxın dildən istifadə olunmuşdur. Alim əsərində türkologiya elmi, şifahi və yazılı türk xalqları ədəbiyyatı üçün misilsiz dəyərə malik olan 318 atalar sözü, məsəl, idiomatik ifadə, kəlam işlənmişdir" [1]. Əsərin "Divan" adlandırılmasının bir səbəbi də budur ki, orada 240-dan artıq nəzm parçası-dördlüklər və beyt şəklində olan şeirlər toplanmış və sözlərin şərhində onlardan, yeri gəldikcə, istifadə olunmuşdur.

“Divan”da cəm edilmiş, sözlərin izahı və tam aydınlaşması məqsədi ilə işlədilmiş atalar sözləri və məsəllər mövzu və ideya baxımından rəngarəng və müxtəlifdirlər. Onları ümumiləşdirəsi olsaq mövzu baxımından təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

1. Alplıq, ərlik, mərdlik, güc, qüvvət haqqında;
2. Əmək, iqtisadi fəaliyyət, işgüzarlıq, tənbelliyin tənqidi;
3. İctimai-fəlsəfi məzmun, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibət;
4. İnsan və həyat, ömür, zaman, ruzi və s;
5. Əxlaq, tərbiyə, davranış, təvazö;
6. Halal, haram, qul haqqı, yaxşılıq və pislilik
7. Azadlıq, sərbəstlik, birlik, kömək və s;
8. İnam, etiqad, səxavət, qənaət, ədalət;
9. Ağıl, üsul və yol bilmə, tədbirli olmaq və sairə.

Divanda rast gəldiyimiz qədim türk ata sözləri və zərbi məsələlərin əski orijinal şəklilə müasir anlam və tətbiqatda səslənən formalarının qarşılıqlı müqayisə və təhlili zamanı maraqlı nəticələrin ortaya çıxdığını görə bilərik. Bunu görəb yəqinləşdirmək üçün mətnlərə müraciət etmək lazım gəlir.

Bütün zamanlarda türklərdə ərlik, kişilik, mərdanəlik ən qiymətli, ən vacib insani keyfiyyət kimi dəyərləndirilibdir. Alp, əsl cəngavər - türk kişisi bu xarakterik sifətin daşıyıcısı olmalıydı. Yoxsa onun cəmiyyətdə nüfuzu, hörməti olmazmış. Məhz buna görə də türk ellərində bu kəlamlar düşüncədə, sözdə və əməldə çox böyük önəm daşmışdır. Məsələn: “*Alp yağıda, alçaq çağıda*” [6, 115] Anlamı: “Alp yağı (düşmən) qarşısında, qorxaq döyüşdə bəlli olar”. Yəni, əsl cəngavər, igid, mərd kişi düşmənlə üz-üzə gəldikdə, qorxaq, namərd adam da döyüşdə bilinər. “Alp ərığ yavritma, ikelac arxasın yağirtma” [6,195] = “Alp adamı pisləmə, yüyürək atın arxasını yağır etmə”. Örnəkdən alınan məna budur ki, pisləməklə ərığ igidliyi, mərdliyi əskilməz. Müasir ata sözü ilə desək - “İgid ləkə götürməz”. Örnəyin digər komponentinə görə - cins, yüyürək atı qamçılamağa ehtiyac yoxdur. Bunun müasir tərzilə belədir: “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz” - bu atalar sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləyə bilər.

M. Kaşğarlı əsərində işlənen elə atalar sözləri var ki, orada “alp”, “igid” sözü işlənməsə də, haqqında danışılan xasiyyət və xarakterin mərd insana aid olduğu təsdiqini tapır. Məsələn: “*Tüzün birlə vuruş, utun birlə üstərmə*” [6, 262] = “Düz, dürüst olan kəslə lap vuruş, nadürüstlə heç yarışma da...”. Burada məna aydındır: Mərd insanla üzləşsən, vuruşsan da xatası olmaz, nəmərd, fürsətci nadürüst ilə yarışmasan yaxşıdır. Analoji bir deyimdə olduğu kimi - “Əqrəb öz xasiyyətini dəyişməz”. Digər bir nümunədə deyilir: “*Kim kür bolsa, kövəz bolur*” [6, 339] = “Kim kür olsa, məğrur olar”. “Kür” igid, qoçaq, qorxmaz mənasındadır. “Kövəz adam” isə qürurlu adam deməkdir. Yəni - “mərd, igid adam məğrur olar” - anlamındadır bu örnək.

“Divan” da alpın, mərdin, ümumiyyətlə, hər hansı bir insanın, rəqibin və ya yoldaşın xasiyyəti, davranışı, düzlüyü və ya hiyləgərliyi, tədbirlilik haqqında da qədim soydaşlarımızın dilindən alınmış müdrək kəlamlar az deyil. Onlardan bəzisinə diqqət yetirək: “*Kar-karısın kim bilir, kişi alasin kim tapar*” [6,420] = “Qarğanın qocasın kim tanıyar, insanın içindəkin kim bilər?!” “*Kız birlə kürəşmə, kısraq birlə yarışma*” [6, 459] = “Qızla güləşmə, kısraqla yarışma”. Nümunənin anlamı budur ki, ərə getməmiş qız qüvvətli olur, qısraq (nisbətən yaşlı dul şəxs) isə daha güclü və çevik olduğundan onunla da yarışa girmə, Yenilərsən, sonra utanarsan. Yaxud bu gün işlətdiyimiz “Tələsən təndirə (və ya “tərsinə”) düşər” məsələni xatırladan başqa qədim örnək yersiz tələsmək, səbirsizlik bərsindədir: “*Evək sinqək sütqə düşür*” [7, 42] = “Tələskən milçək süd çanağına düşər”. Atalar sözü ondan ötrü söylənmiş ki, kişi gərək tələsməsin, tədbirsiz, ölçüb-biçmədən bir iş görməsin. Başqa bir nümunə: “*Yazmas atını bolmas, yanqılmas bilgə bolmas*” [8, 59] = “Çaşmayan atıçı (oxatan döyüşçi, yaxud ovçu), yanılmayan bilgin (bilici, alim) olmaz (yoxdur)”. Əsərin üçüncü cildində buna məzmunca uyğun başqa bir atalar sözüne rast gəlirik: “*Yazmas atım yağmur, yanqılmas bilgə bolmas*” [8, 328] = “Mahir atıçı yağış, yanılmaz bilgin (alim) əks-səda kimidir”. Örnəyin anlamı belədir ki, usta atıcının oxları yağmur kimidir, həmişə hədəfə dəyər. Necə ki, yağmur torpağa yağar. Çox şeyi bilən insan da əks-sədaya bənzər, nə soruşsan, anındaca cavabını

alarsan. Üçüncü cildə rast olduğunuz başqa bir türk kəlamı da müəyyən qədər alplığa, igidliyə daha çox uyğun gəlir: "İki koçnar başı bir aşıqta pişmas" [8, 330] = "İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz". Bu atalar sözü iki "mənəm" deyən, qoçuluqda ad çıxarmış igid kəslərə daha çox şamil edilir. "Koroğlu" dastanında Koroğlu ilə Giziroğlu Mustafa bəyin timsalında deyimin tətbiqini görmək mümkündür. Adlı-sanlı igidlər çox zaman bir-birini görüb tanıyana, biri digərinin igidliyinə bələd olana qədər belə düşünür: "İki qoçun başı bir qazana sığmaz". Bu deyim məcazi mənada daha çox işlənir. Bəzən də ironik anlamda, zarafatla da işlədilir.

M. Kaşğarlı "Divanın"da toplanmış atalar sözü və məsəllərin böyük hissəsi ictimai-fəlsəfi məzmun ifadə etməklə insan və təbiət, insan və cəmiyyət, insanların həyatı, onların aldığı həyat dərsləri, bu dərslərin təcrübədə sınaqdan çıxması, qədim soydaşlarımızın dünyagörüşü ilə əlaqədar məsələləri ümumiləşdirməkdir. Əcdadlar həyat təcrübəsi ilə yəqinləşdirmişlər ki, "ot tesə, ağız köyməs" [6, 117] = "od/alov deməklə ağız yanmaz". Örnəyin anlamı budur ki, sözün ifadə etdiyi mənə nə qədər yaxıcı, acı və ya əksinə tatlı olsa belə, onun çıxdığı ağıza bunun təsiri, isti-soyuğu olmaz. Müasir atalar sözündə deyildiyi kimi: "Halva-halva" deməklə ağız şirin olmaz".

Bir beytlə ifadə olunmuş atalar sözü də fəlsəfi mənə yüklü olub etnosun həyat təcrübəsinə dayanır:

"Od keçər, kişi tuymas,

Yalınq oğlu mənqü kolmas" [6,118] = "Zaman keçər, insan bilməz,

Adəm oğlu əbədi qalmaz", - Aşıq Ələsgər də bu xüsusda deyirdi: "Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrədən,... Aydı, gündü gəlib keçir, ömürdən, Tələsirik, görən yaza nə qaldı". Ustad sənətkarımız da təəssüflə deyir ki, ötüb-keçən zamanın fərqiində olmayan insan hey ömrünün sonuna tələsir.

Müdrüklərimiz etdiyi lafları, söylədiyi ibrətli kəlamları ətraf aləmə, təbiətə, kosmosa uyarmış, cəmiyyət qanunlarına, törəyə istinad edərək demişlər. Aşağıdakı dədə sözlərindəki kimi: "Kündə iriük yok, bəgdə kıyık yok" [6, 138] = "Günəşdə çat, bəydə də dönüklük olmaz" - (yəni əsl bəy sözündən dönməz); "Alınçı arslan, berimçi sıçğan" [6, 143] = "Borc verən aslan, borcu olan sıçandır". Yəni alıcı hücum edər, borclu sıçan kimi qaçandır; "Kişi alası içtin, yulki alası taştın" [6, 155] = "Adamın alası içində, heyvanın alası çölündə olur" (Örnək rəngi, riyası daxilində olan, maskalanıb yaltaqlanan, müxalifliyini və xəyanətini gizlədən adam barəsindədir); "Uma kəlsə, kut kəzir" [6, 156] = Qonaq gəlsə, qut (uğur, xeyir) gələr"; "Yurt kiçik bolsa, anqut bedük ur" [6, 156] = "Deşik kiçik olarsa qıfı böyük elə" (İronik anlamdadır, kiçik, əhəmiyyətsiz bir işi böyük, çox əhəmiyyətli göstərən, şişirdən adamlara deyilir; "Yıraq yer savın arkıq kəldürür" [6, 161] = "Uzaq yerin xəbərini (sözünü) karvan gətirər", "Tağığ ukrukun əgməs, tənqizni kayğıkın buğməs"[6, 164]= "Dağ kəməndlə əyilməz, dəniz də qayıqla qapanmaz" (Yəni, böyük, miqyaslı bir iş kiçik bir səbəblə yarım, natamam qala bilməz); "İnqan inqrasa, botu bozlar" [6,180] = "Dişi dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər" (Bu örnək qohumların bir-birinə düşkünlüyünü, canıyananlıqını bildirir); "Urukmuşa sakığ kamuğ suv körünür" [6, 239] = "Susamışa ilğım (sərab) bütün su görünər" (Zərbi-məsəl-ehtiyac olunan bir şeyin asanlıqla əldə olunacağına yanlış inam, zənn barəsindədir); "Yalınquk ürülmüş kap ol, ağız yazlıp alkımır" [6, 242] = "İnsan üfürüb şişirilmiş tuluq kimidir, ağızını açarsan boşalar" (Dərdlə yüklənib dolmuş birisini danışdırarsan, boşalar, yüngülləşər - anlamındadır) ; "Uluğnu uluğlasa, kut bulur" [6, 323] = "Ulusunu ulu sayan kut (xeyir) tapar" (Öz ulularını ulu bilən, yolunu, hörmətini saxlayan, nəsihətlərinə əməl edən uğur qazanar - deməkdir). Biz Azərbaycan türklərində ekvivalent atalar sözü bu gün belə səslənir: "Ulusuna baxmayan ulaya-ulaya qalar", yaxud: "Böyük sözü eşitməyən, böyürə-böyürə qalar", "Böyüyünün sözünə (məsləhətinə) əməl edən xeyir tapar" və s.) ; "Kış konuku ot" [6, 344] = "Qışın qonağı od-ocaqdır"; "Küngə baxsa köz kamar" [6, 350] = "Günəşə baxan göz qamaşar" (Bunun anlamı belədir ki, hər hansı bir iş görəndə nəticəsini düşün. Nümunəyə uyğun müasir bir kəlamı da xatırlaya bilərik: "Gəzən ayağa daş dəyər"; "Kırk yulka tegin bay-çığay tüzlinür" [6, 357] = "Qırx ilə bəylə yoxsul bir (bərabər) olar" (Sosial-siyasi məzmunla bu deyimin anlamı budur ki, ötüb keçəcək bu uzun zaman ərzində ölüm (qara torpaq) onları tarazlayar, bərabər edər) ; "Kutsuz kudhuğka kirsə, kum yağar" [6, 446] = "Kutsuz (uğursuz, bəxtsiz) quyuya girsə, qum yağar" (Uğursuz adam bir iş görərsə, hətta su üçün

quyuya girərsə qum fırtınası olar, quyu qum ilə dolar, - kimi şərh edilə bilər bu zərbi-məsəl. Oxşar mövzulu müasir nümunələr vardır ki, məzmunca onunla yaxınlıq təşkil edir. Məsələn: “Uğursuzu dəryaya suya göndərsək, dərya quruyar; digər obrazlı deyim də bu mövzuyla bağlıdır: “Dəvə oynasa, qar yağar”, “Uğursuzun ayağından daş asılar” və s.). “*At təküzliği ay bolmas*” [6, 483] = “At qaşqası ay olmaz” (Bu atalar sözünü-böyük, çox mühüm bir işi əhəmiyyətsiz bir işlə əvəz etməyə cəhd göstərəndə söyləyirlər) ; “*Tag tagka kavuşmas, kiri kişigə kavuşur*” [7, 132] = “Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar” (Söz uzun həsrətdən sonra, hər hansı səbəbdənsə ayrı düşmüş, görüşəcəklərinə ümid belə etmədiyi birisini təsadüfən birinin rastlaşaraq gördüyü zaman deyilər) və s.

Öz lüğət-divanında verdiyi türk sözlərinin izahında M. Kaşğarlının üz tutduğu atalar sözü və məsəllərin mühüm bir hissəsi türk insanının həyat və məişəti, əxlaqı, tale, ömür, ruzi, halal-haram və s. barədə olan müdrik düşüncə məhsullarıdır. Nümunələrə müraciət edək: “*Tilki öz inqə ürsə, udhuz bolur*” [6, 127] = Tülki öz hininə hürsə, qotur olar” (Bu məsəl öz elmi, boyunu inkar edənə, 168) = Donük çıxan, soydaşlarına xor baxanlara deyilmişdir.

Elin, elatın gözü hər zaman tərəzi olmuş, xeyirlə şəri, yaxşı ilə yamanı, mərdlə namərddi, qoçaqla qorxağı, ağıllı kəslə cahili, işgüzarla tənbeli həmişə bir-birindən asanlıqla seçib ayırmış, müsbəti təqdir etmiş, mənfini, əyrini düz yola yönəlmiş, öz müdrik kəlamları, zərbi-məsəlləri ilə əskikləri düzəltməyə, nöqsanını tərbiyə etməyə çalışmışdır. Ulular, elbəşilər əksər hallarda buna nail ola bilmişlər. “Divan”dan götürdüyümüz əski türk ata sözləri - ulu türkün həyat təcrübəsi ilə əlaqədar meydana gələn qiymətli dil vahidləri bu gün də öz bədii estetik dəyərlərini saxlayan ibrətli örnəklərdir. Türk müdrikləri soydaşlarını hər zaman birliyə, el ilə, xalq ilə uyğunlaşmağa, əhalinin sevincinə və dərdi-sərinə şərik olmağa çağırılmışlar. Min il öncəki örnəklər də obarlı şəkildə bunu ifadə etmişdir. Məsələn, qədim dövr aqıllarımız deyirdi ki, “*Arpasız at aşumas, arkasız alp çərik suyumas*” [6, 182] = “Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz” (Burada hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə edilir. Bunun sətiraltı anlamı budur ki, ata arpa güc, qüvvət verdiyi kimi, alp igid də eldən güc alar, ulusuna arxalanar). Əsərin başqa bir yerində “arxa” sözünü izah edərkən, müəllif nümunənin qısa formasını müstəqil atalar sözü kimi təqdim etmişdir. “*Arkasız alp çərik suyumas*” [6, 186] = “*Arkasız igid düşmən basa bilməz*”. Başqa bir məqamda deyilir ki, “*Yer basruki tag, budhun basruku bəg*” [6, 453] = Yer in dayağı dağ, elin dayağı bəydir (Yerin, torpağın güvən yeri dağ olduğu kimi, el-obanın da güvəndiyi onun böyüyü, başçısı bəyi olar). Yaxud: “*Neçə mundus ərsə eş edhgü, neçə əgri ərsə, yol edghü*” [6, 447] = “Nə qədər axmaq, dəli olsa da dost, yoldaş, nə qədər əyri, dolanbac olsa da, yenə yol yaxşıdır” (Bizdə bu gün də buna uyğun atalar sözləri işlənməkdədir: “Tək əldən səs çıxmaz”, “Elin hürksüz axsağını da olsa tut”, “Yolla gedən yorulmaz, dağa-daşa düşmə!” və s.)

Türklər ta qədimdən qonağın hörmətini saxlamış, imkansız, kasıb olanı belə olanını qonaq qarşısına qoymaqdan çəkinməmişdir. Qonağı əziz tutan babalarımız: “Qonaq evin yaraşığıdır”- demiş, “Qonaqsız ev dənsiz dəyirman kimidir”- fikrində olmuşlar. “Divan”da da buna uyğun fikirlərə rast gəlirik. Məsələn: “*Anuk utru tutsa, yokka sanmas*” [6, 136] = “Hazır (əldə) olan qarşıya qoyulsa, yox sayılmaz” (Yəni ev sahibi gücü çatan ruzini ortaya (süfrəyə) qoyarsa, utanmaz). Yaxud: “*Uma kəlsə, kut kəzir*” [6, 156] = “Qonaq gəlsə qut gələr” (Yəni, “Qonaq evin yaraşığıdır”, “Qonaq gələn evə gün doğar”, “Yaxşı qonaq gəldiyi evə yaxşılıq gətirər”. Və bu gün də deyirlər ki, “Qonaq gəldiyi evə ondan qabaq ruzisi gələr”). Türklər qonaqla bağlı zarafatyana fikir və sözlər də işləmişlər. “*Əndik üma əvliğni ağırılar*” [6, 168] = “Çaşqın (səy) qonaq ev yiyəsini ağırılar” (Yəni, özünü itirmiş qonaq ev yiyəsinə təklif edər, onu süfrəyə dəvət edər). Türk folklorunda zəhmətkeş, işgüzar insan daim təqdir, tənbel isə tənqid olunmuşdur. “*Ərik irini yağlığ, ərməğü başı kanlığ*” [6, 138] = “İşləyənin (qoçağın) ağzı yağlı, tənbelin başı qanlı olar”. Yaxud: “*Ərməğü bulut yük bolur*” [6, 194] = “Tənbelə bulut da yük olar”. Babalar ləng, getdiyi və ya göndərildiyi yerdən, iş dalından gec dönən kəslərə də kinayə etmişlər: “*Yalavac uzak bardı*” [6, 135] = “Elçi yaman uzaq getdi” (Söz yubanmağı xasiyyət etmiş adam haqqında sarkazm anlamındadır). “*Ərməğükə eşik art bolur*” [6, 116] = “Əringən adama qapının kəndəri dağ görünər” (Bu örnək tənbelliyindən evdən çölə belə çıxmaq istəməyən, “can çəkən” adama aid olaraq söylənmişdir).

Türk atalar sözü və məsəllərində halallıq səxavət, əliaçıqlıq yüksək insani keyfiyyət kimi dəyərləndirilsə, bunun əksi-tamah, harama meyl, acgözlük də gülüş hədəfinə çevrilmişdir. "Kümüş küngə ursa, altun adhakın gəlür" [6, 218] = "Gümüş günəşə qoyulsa (gün üzü görsə), qızıl oraya öz ayağı ilə gələr" (Kəlamın mənası belədir ki, gümüş pul xərcləməsən, qızıl qazanmazsan. Yəni, iş görən xəsislik etməz, pul xərclər. Başqa sözlə, ehtiyacı olanlara pul-para dağıdana Allah da səxavətli olar, qazancını artırır. Xəsisliyin pis sifət olması barədə atalar belə demişdir: "Kız kişi savı yoriğli bolmas" [6, 341] = Xəsis adamın adı yayılmaz" (Yəni, xəsisin adı-sanı çıxmaz, yaxşılığına danışmazlar. Bu gün el-obada işlənən "Mərd əli kasad olmaz" - deyimi bunun tam tərsidir. Yaxud, "Verdin adındır"... Deyimi də vardır ki, bu da səxavətə çağırışdır.

Qədim türk atalar sözlərinin bəzisində halallıq, düzlük təqdir olunmuşdur. "Ortak ərdən artuk almas" [6, 163] = "Ortaq öz ortağından artıq mənimsəməz" . (Birisilə ortaqlıq edən gərək nəfsinə sahib olsun. Öz ortağından nəyisə gizləməsin, insafli və namuslu olsun). "Alım keç qalsa ashaklanır" [6, 315] = "Borc geciksə ayaqlanır" (Aldığın borcu verdiyin vədəyə qədər qaytarasan ki, borc verən üstünə gəlməsin, narazılıq etməsin).

Ata-babalarımız ac və acgöz adamlar barəsində də qanadlı, ibrətamiz sözlər demişlər. "Divan"da verilən bu örnəklər fikrimizi təsdiqləyir. "Atan yükü aş bolsa, açka az görünür" [6, 143] = "Bir axta dəvə yükü yemək olsa, ac adama yenə az görünər". Yaxud: "Ac nə yeməs, tox nə teməs" [6, 146] = "Ac nə yeməz, tox nə deməz?!" (Ac adama nə versən yeyib axırına çıxar, gözləri doymaz. Tox olan da danışmaqdan usanmaz, - anlamındadır bu nümunə...)

Qədim türk atalar sözlərinin bir qisminə insanlara öyüd-nəsihət verilir, əxlaqi-didaktik məzmun sərgilənir: "Ay tolun bolsa əlugin imləməs" [6, 148] = "Bədir Ay əllə göstərilməz" (Çünki buna ehtiyac yoxdur. Gözü olan hər kəs onu görür. Məsələn günümüzdə belə bir alternativini vardır: "Görünən dağa nə bələdçi?!"). "Ərdəm başı til" [6, 169] = "Ərdəmin (fəzilətin) başı dildir" (Sözün anlamı budur ki, dil ədəbin, mərifətin göstəricisidir. Gözəl sözlər, gözəl danışiq insanı şərəfə çatdırır). "Yılan kəndü əgrisini biməs, təvi boynun əgri ter" [6, 185] = "İlan öz əyrisini görməz, dəvənin boynu əyridir - deyər" (bu atalar sözü öz eyiblərinə kor olanlara aid edilmişdir. Biz bu gün deyirik: "Başqasında qılı seçir, öz gözündə tiri görməz"). "Otuğ adhquç birlə öçürməz" [6, 227] = "Odu atəşlə söndürməzlər" (Bu söz- "ocağı neftlə söndürməzlər" və ya "qanı qanla yox, su ilə yuyarlar" tərzində zamanımızda işlənəkdədir. "Önqəgi ürpəldi iş" [6, 279] = "İş düzəlmək əvəzinə korlandı" (Birisilə əvvəlki hansısa bir işi daha yaxşı etmək əvəzinə korlayanda deyilir bu söz... Yəni, təbirimizcə: - "Qaş qayıranda, gözünü çıxardı"). "Karğa kazğa ötgünsə, butu sınar" [6, 287] = "Qarğa qazı yamsılasa, budu sınar" (Bu söz də öz həddini, yerini bilməyənə, öz yerini yeriməyənlərə aid edilmişdir.) "Avçı neçə təf bilsə, adhiq ança yol bilir" [6, 345] = "Ovçu neçə fənd (al, hiylə) bilsə, ayı da o qədər yol (cığır) bilər". Yazıdakı süvlin ədhərgəli əvdəki takağu içğınma" [6, 437] = "Çöldə qırqovul axtarır, evdəki toyuqdan olma" (Söz: daha yaxşı, gözəl bir şey axtaran, nəticədə əlindəkini əldən verən, itirən kəslərə deyilmişdir). "Evək sinqək sütqə tüşür" [7, 42] = "Tələskən milçək südə düşər" (Zərbi-məsəlin indiki zaman işlətdiyimiz müasir tərz: "Tələsən təndirə düşər" – kimi səslənir).

M.Kaşğarlıının "Divan"ında cəm edilmiş, sozlərin izah və şərhli zamanı örnək göstərilən atalar sözləri və məsəllərin bir qismi mənzum olmaqla beyt və ya bənd formasında təqdim edilmişdir. Biz burada poetik biçimdə formalaşmış xalq kəlamlarından bəzilərini diqqətə çatdırırıq:

Öç, kək kamuğ kişinin

Yalınquk üzə alım bil.

Edhgülukuğ uğança

Əliqıq bilə təlim kıl". [6, 117] = Bilki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir

(Yəni ondan çəkin, vaz keç). Gücün yetən qədər qonağa, qərribə yaxşılıq elə.

• Körklüğ tonuğ özünqgə,

Tatlığ aşığı adhınka.

Tutğil konuk ağırlığı

Yadhsun çavınq budhunka" [6, 119] = "Yaxşı paltarı özünə al,

Dadlı aş başqasına ver.

*Qonağı əzizlə, ağırla ki,
Yasın ününü (səxavətini, adını) elə”*

- “*Aşıq ayır: tubun altun,
Kamıç ayur: mən kaydayım*” [6, 125] = “*Qazan deyir: dibim qızıldır,
Çömçə deyir: mən hardayım?* –

Bu məsəl: birisi onu yaxşı tanıyanların yanında özünü çox tərifləyəndə deyilir. Biz bu gün onu belə işlədirik: “Qazan deyir ki, “dibim qızıldır, çömçə də ona qayıdır ki, “gəzib gəlmişəm”. Yəni yaxşı bilirəm paxırını açma.

*Uluğlukuğ bolsa sən edhgü kılın,
Bolgil kişiğ bağlär katun yaxşı ulan* [6, 133] = *Böyükliyə çatdığında xoşxasiyyət ol,
Bəylär yanında yaxşılığa layiq adam ol”.və s.*

Nəticə. Bu tipli poetik parçalar, fikir baltasını kökündən vuran müdrik kəlamlar, aqılana söylənmiş dədə sözləri abidələrimizdə çoxdur. Biz, ümumiyyətlə, “Divani lüğət-it türk” cildlərində cəm edilmiş atalar sözü və məsəllərin hamısını kontekstdə gözdən keçirib, onların məzmun, mahiyyət və ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdırıb öyrənsək də, oradakı gərəkli örnəklərin hər birisindən bir yazıda bəhs etmək, sona qədər onları təhlil etmək imkan xaricindədir, - desək doğru olar. Bunu da qeyd etməliyik ki, tarix boyu türk xaqalarının xeyrə yönəlik bəşəri duyğularını, ulu babaların öyüd və nəsihətlərini, olduqca əhəmiyyətli, həyatı fikirlərini bədii tərzdə, daha həssas, daha sərrast, dolğun, obrazlı və lakonik ifadə edən deyimləri, müdrik kəlamları sayagəlməz dərəcədə çox olmuş, hamısı olmasa da, mühüm bir hissəsi nəslədən-nəslə ötürülə, yaddaşlarda qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bu işdə Mahmud Kaşğarlı kimi dahi türk övladlarının xidməti misilsizdir.

Böyük millətlərin böyük işləri, iri miqyaslı, qlobal tarixi fəaliyyətləri olur. Tarix yaradan və cahən tarixinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş bir etnosun əzəmətli tarixi keçmişini özündə yaşadıb əks etdirən zəngin folkloru, epos yaradıcılığı, o cümlədən qılinc kimi kəsərli atalar sözü və zərbi-məsəlləri bunu bir daha təsdiq edir. Mahmud Kaşğarlının ensklopedik səciyyəli əsəri qədim türklərin mədəni səviyyəsinin öyrənilməsi baxımından türkologiya elmi üçün çox qiymətli bir məxəzdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Türkçülüyn şah əsəri. Azərbaycan dilində// “Xalq qəzeti”, 24 noyabr,2006
 2. Anar. “Divani lüğət-it-türk”ün Azərbaycan dilində nəşri haqqında. Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2006
 3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Maarif”, 1979, 268 s.
 4. Əsəd C. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, “Elm”,-2001,168 s.
 5. Hacıyev T. Mahmud Kaşğarlı: “Divani lüğət-it-türk”/ Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 6 cildə, II cild, Bakı, “Elm”,-2007, s. 154-181 (632 s.)
 6. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, I cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”,-2006, 512 s.
 7. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, II cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”,-2006, 400 s.
 8. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, III cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”,-2006, 400 s.
 9. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, IV cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”,-2006, 752 s.
 10. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası.2 cildə, II cild, Bakı: YNE, 2000, 568
- Rəyçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı